

¡BOMBA!

Existen personas finas,
que impulsan a ser mejores;
otras provocan temores,
y ante la Corte, Salinas

K'untzil

Miércoles 12 de noviembre de 2025

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 11 · NÚMERO 2605 · www.lajornadamaya.mx

Kaxta'ab u pól tuunichil juntúul "ch'ija'an wíinik" tu yúuchben kaajil Sierra Papacal

Oochel INAH

U mola'ayil Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH) tu ts'áaj k'ajóoltbile', tu kaxtaj jump'él túumben tuunich wíinkilal k'a'abéetkunsá'ab ti'al u chiikbesa'al jump'él kúuchil tu'ux ku much'ikubáaj máak. Úuchben ba'ale' kaxta'ab tu ejidoil Sierra Papacal, tu xóot'bejil u máan tsíimin k'áak' Frente 2 Mérida-Progreso, tu noj lu'umil Yucatán.

Ichil ba'ax a'ala'ab ti' yáax xaak'alo'obe', úuchben ba'alo'ob kaxta'abe' yanchaj tu jatsk'iinilo'ob Preclásico (ichil u

ja'abilo'ob 2500 a.C. tak 200 d.C.) ts'o'oke' yóok'olal bix u woojil tuuniche', ku chiikbesik juntúul "ch'ija'an wíinik", le beetike' ku béeytal u ya'alale' leti' ku ts'a'abal "ti'al u chiikbesa'al wa ba'ax kúuchil" k'a'anan ti'al u much'ikubáaj máak.

Póola'ab ti' tuunich u yich juntúul wíinik. Ku ye'esik taam u kaabalil u yich, páats' u ni' yéetel u chi'e' jach chiika'an u formal, beyxan u no'och. Nu'ukule' yaan u biinsa'al ti' uláak' tu'ux ti'al u kaláanta'al yéetel u xak'alta'al.

Ku p'isik kex .45 metros u ka'analil. Kaxta'ab ti' jump'él kúuchil túuts' wóolis, kex 5.8 metros u chowakil, 4.30 u kóochil yéetel .60 metros u ka'analil, ts'o'oke' ka' t'o'ol u pak'il.

Ti'al u k'uchul máak te'el kúuchilo', k'a'abéet u bin máak tu baantail lak'in, ts'o'oke' lelo' ku beetik u tukulta'ale' jts'a'ab te'elo' ti'al u nu'uktal k'iin. Beey túuno', pól tuuniche' jts'a'ab ti'al u chiikbesa'al tu'ux ku yokol máak te'el kúuchilo'; ojéelta'abe' ma' chéen ti'al je'el ba'axak ku k'a'abéetkunsá'al ka'achij.

Ka'alikik beeta'ab u meyajilo'ob páan-xaak'ale', béeychaj u yila'al u jejeláas jaatsilo'ob meyaj úuchik u líik'as'al, beyxan bix úuchik u yantal máaki'. Lelo' ku ye'esik xáanchaj úuchik u k'a'abéetkunsá'al, tumen káaj tu jaatsk'iinilo'ob Preclásico, je'el bix ila'ab ti' k'at nu'ukulo'ob kaxta'ab te'elo'.

Walkila', láayli' táan u beeta'al xaak'alo'ob te'elo'; yaan u táakbesa'al uláak' ba'alo'ob ti'al u yojéelta'al túumben ba'alo'ob ti' bix chiikbesa'ab kúuchilo'ob ti'al u beeta'al payalchi' wa múuch'tambalo'ob.